

...Не вперше ти мене питаєш: чи давно я дома бував або чи не мав із нашого села од матері хоч якої звістки... Сестро моя, зеле-ная рудо... Уже ж я цілими роками дома не буваю, і дома не буваю та й вісті не маю. Тільки тії й вісті, що учора увечері із нашого краю вітри-поштарі пролітали, коло моїх вікон зупинялись, у вік-на гриміли, бряжчали, ніч не давали спати...

(З листа)

По садах вітри гасають, а над садами зоріє небо осіннє. Мале-ньку хату оступили кругом високі ясени. З ясенів спадає сухий лист на трухлу солому, падає додолу на зів'ялі півники, сережка-ми чіпляється в бур'янах. Крізь бур'яни блимає низеньке віконце, блакиттю мальоване, у віконце шматок білої стіни видно в хаті, а на стіні на білій з-під чола позирає невеселий селюк у шапці. Чо-рнобривцями завітчаний, у рушник прибраний, а сам думний та сумний...

Очима до його сидить на полу мати — праву руку на груди по-клала, а на ліву — голову схилила. У тій лівій закам'янів звернутий аркуш поштового паперу. Ходила прохати сусідського хлопця, щоб листа написав синові — грамотія дома не застала. Сіла, думає, щоб чого не забути.

Так-то, не думавши, не гадавши, довелося з отим селюком за-смученим у старій хаті невеселого доживати віку...

Вітри гудуть, а ясени скриплять, а матері дримається. Дримається та й вчувається, що то, пустуючи, по гіллях гойдаються діти.

Го-ой-да! Го-ой-да-ша!..

Було у матері їх, синів, троє. Максим — найстарший, Петро — се-редульший, третій — той Андрійко безталанний. Четверта дочка — Маруся.

Максим у книжках кохався, Петро любив майструвати, а той Андрійко безталанний усе малював хату з ясенами. Дочка була, як рута,— швидко взяли на сторону багаті люди. Стали сини зрос-тати. Як були маленькі — голова в матері боліла: в того чобіт не-має, в другого — свитини, третьому — на книжку немає де взяти... Попідростали — заболіло серце: треба їм раду давати, а яку? Ні в хаті, ні коло хати... Хотіли далі вчитись, так за що? "Летіть, діти, в світ долі своєї шукати".

Порозлітались.

Всі троє по наймах. Шлють додому листи не-радісні. Обкладеть-ся мати в сирітній хаті тими листами, дивиться на їх темними очима, сусіді жаліється: "Оцей пише: "гірко", а цей пише: "важ-ко". А що вже цьому Андрійкові безталанному, то й за всіх краще: і вихорів, і виболів... Було його і в Таврії, і в Одесі, і по шахтах, і по Кримах, і по Римах..."

Сумує: "Чи всім у світі така доля вдовиченкам, як моїм трьом?"

Аж ось мов буря:

Воля!..

З'їхались всі три до матері, обшарпані, марні, проте веселі. Раз у раз повна хата гомону — сперечаються, співають, та все з тієї кни-жки вичитують, що привезли з собою.

— Хоч би ж ви й мені сказали, про що ви в тій книжці читаете?

А той Андрійко безталанний — він змалку на серце чуткий — ро-згорнув він тую книжку, кличе матір:

— Ось сядьте отут коло мене...

Та як вчитає-вчитає з неї, як у золоту сурму засурмив:

Чи ми ще зійдемося знову?

Чи вже навіки розійшлись?..

Так і облили матір сльози:

— Бачу я, діти, що знову буде хата моя сиротою. Куди ж поманд-руєте?

— Поїдемо, мамо, учитись.

— І Андрійка берете?

А він скривився, сірома, та ніби в докір:

— А хіба уже як мені, то й вік ходити з темними очима?

— Та як на мене, то хоч би і всі учились, тільки за що, діти?

Обізвався старший:

— Не журіться, мамо,— іде правда на землю. Всі бідні будуть учи-тися, хто хоче, без плати.

Зітхнула:

— Не-е буде сього, діти, мабуть, поки й вашого віку!

— Буде! — аж очі заблищали.

Повинно быть, бо сонце стане

І оскверненну землю спалить!..

Дівер був у вдови — брат покійного чоловіка, багатий. Худобу мав, поле. Високий такий, завидющий, сухий дід. Сам сивий, а очі чорні, як у цигана — ненажерні, мстиві. Почув, що всі вдовині сини їдуть до науки, затурбувався: боявся, щоб справді братової злид-ні не вийшли в люди.

Раніш у хату, було, не нагляне — тепер прийшов; постеріг, коли не було синів у хаті, заходить:

— Що це ти надумала, братово! Чи з твоїми ж злиднями дітей учити? Нащо воно тобі? Давай в найми — хай учаться робити.

— Знають, брате, вони тих наймів. Добре вони сидять їм у печін-ках.

— А ти на легкий хліб хочеш їх вивести? Ой, дивись, не вгадаєш! — І почав: — Знаєш, які тепер часи? Ця воля недовга буде! Гляди, щоб замість легкого хліба з великого розуму в острог на казенну пайку не попали!

Аж розсердилася мати:

— Чи попадуть там, чи ні, а ти вже кричеш над дітьми, як чорний ворон.

Почервонів, розсердився:

— Я до тебе по-доброму, а ти так до мене? Як ти така, покладаю гнів на тебе до самої смерті і на поріг до тебе не ступлю. Не ходи й ти до мене!

— Не бійся, брате, не оббивала я до цього тобі порогів, не буду й тепер.

Пішов.

Пороз'їздились, як і не було.

А як од'їжджали, оставили з того сумного селяка, що в книжці, на стіні малювання.

— Оце вам, мамо, щоб не самі були в хаті. Змалку рідного ми не знали, то буде оцей нам за батька. Він нас розуму навчає і на сте-жку ставить.

Осміхнулась мати, розглядає:

— Бач, якого знайшли собі!..

Та й завітчала і в рушник прибрала.

Зима морозна, люта. В хаті холодно, вікна понакипали.

Лежить мати на холодній печі, стогне. Недужа.

Не дотримав дівер слова — зайшов.

Не розважати чи допомогти — суму та жалю нагнати.

— Що, невісточко, пануєш? Маєш три сини, як соколи, а сама в холодній хаті кригнеш? Ге! Думала — гроші будуть слати, аж і вісті од їх немає. Може, де сидять уже? Тепер недовго.

Ходить по хаті та все бистрим нелюбим оком на стіну, де той портрет висить, позирає. Наостанку не витерпів:

— А це нащо повісила? Бач, ще й у квітки прибрала! Було кого прибирати. Та це ж той острожний, що по тюрмах все життя во-лочився. Це ж ледащо всесвітнє. Не хотів робити — тільки людей бунтував. Спали! Або давай я спалю.

Стогнуци, обізвалась:

— Хай висить. Не руш!

— Ой, дивись, щоб і тобі чого не було за його! Думаєш, подив-ляться, що стара?

— Дарма! Мені буде, не тобі!

Розсердився:

— Тьху на твій розум! Ну, лежи ж!

Пішов.

Поки був у хаті, держалась. Пішов — заплакала:

— Сини мої, сини Коваленки, нащо ж ви мене покинули,
стару!

Не чуть, та й не чуть...

Минула зима, прийшла весна, літо приходить. Аж так, пішли
чутки: почали людей у тюрми брати.

Болить материне серце — віщує щось. До ворожок — а
ворожки, старі відьми, теж щось чують — всі в один голос:
"Недобре, сестро, випадає твоїм синам, та й не одному, а всім".

А дівер ходить поміж людьми, серце матері крає:

— Не іначе, як сидять. Усіх таких беруть — і їх позабирали.
Ге! Во-ни думали, що це так уже і буде їхнє зверху. Не так
виходить!

Накрявав старий ворон. Рано восени, ще не впало з дерева
лис-тя, як грім, прилетіла в село до матері звістка: "Рятуй дітей,
ста-ра чайко, бо гинуть!.."

Один село проти пана поставив — сидить у Києві, другий не
пі-шов цареві служити — посадили в Катеринославі, а третій,
той Андрійко безталанний, все дошукувавсь правди, поки дали
йому правди такої, що тепер лежить у Лубнах у лікарні,
помирає.

А пишуть про цеє не самі вони, пише дочка Маруся та,
пишучи, разом і свою долю проклинає: "Краще втопитись, чим
піти бідній за багатого". Просить-благає — провідайте!

Стрепенулась мати, продає одежину, продає полотно.
Полетіла, як чайка.

Вік прожила, по світах не бувала, на старість довелося...

Їхала до Катеринослава — завернула дочку провідати.

Якраз у час попала: сидить дочка коло столу заплакана, марна... Побачила матір, на плече впала, ридає:

— Матінко, рідная, пропав мій вік!

— А що, може, б'є?

— Нівечить і б'є мало не щодня!

Розповідає: раніш іще не так, а це як забрали братів, жити не дає: брати твої вороги мені, і ти мені ворог. А це був мені од Мак-сима лист, хотіла якого рубля послати. Побачив — бив. "Не смій, сяка-така, тим босякам грошей слати!"

Грюкнуло в сінях — затремтіла.

— Чого це ти, дочко?

— Він! — Благає: — Мамо, голубко, може, буде бити, не кидайтесь боронить!..

— Не буде того, щоб при мені мою кров тут нівечив,— краще з ха-ти піду.

Увійшов п'яний, червоний, світить очима, як скалками:

— З ким ти тут шепочеш?

Побачив — не поздоровкався.

— Ага! Матір виписала. Думаєш — злякаюсь. Може, і ця приїхала по гроші? Старці чортові!

— Не по твої гроші я приїхала — свою нещасну горювальницю провідати.

За сакви, за костур:

— Прощавай, дочко, виходь за ворота.

Він:

— Ще й двері одчиню!..— Одчинив.

Пішла з двору не оглядаючись.

Геть-геть вийшла за село в степ — аж чує — за нею стугонить: ле-тить, кричить, плаче:

— Мамо!

Простоволоса, з свіжими синяками.

— Я ж вас, мамо, стільки років сподівалась, як свята. Верніться, хоч ніч переночуєте!

— Не подоба мені, дочко, і одну ніч ночувати в твого ката.

Посідали в степу. І наговорились, і наплакались. Наостанку ра-дить мати:

— Кидай його, дочко, хай він горить із своїм добром. Кидай, бо пустить твій вік намарне.

Задумалась дочка. Далі заплакала:

— Я вже про це, мамо, не раз думала: дітей жаль. Вони ж заги-нуть за таким батьком.

— На те не вважай — бери дітей з собою. Якось будемо жити. Оце моя тобі остання, дочко, рада.

Прощаючись, дочка виймає вузлик, за слізьми його не бачить. Вив'язала з узлика три срібні карбованці, дає матері:

— Будете бачить, передайте братам кожному по карбованцю.

— Не буду я, дочко, брати в тебе цих грошей, не буду й передава-ти: обійдуться мої сини і без його грошей.

— О, мамо! Та це ж мої гроші! Та невже я не заробила в його, щоб...— Не доказала. Заридала гірко-гірко: — Я ж і так, мамо, неща-сна, нащо ж ще й ви завдаєте жалю та сліз!

Шкода стало: взяла.

Іде — печуть її ті карбованці огнем.

Дійшла до міста, знайшла убоге дворище та й повкидала ті ка-рбованці. Нехай знайдуть, може, чиїсь діти...

Гуркотить машина.

У вагоні повно всякого люду. Коло вікна збився гурток, посере-дині стара жінка з латаними саквами. Плаче, побивається, чужим людям, як рідним, своє горе розповідає:

про синів, про дочку, про зятя. І знову про синів: про Петра, і про Максима, і про того Анд-рійка безталанного. Плутає імення — голова забита. Розкаже раз, другий — знову починає про те ж:

— Приїхала в Катеринослав до Петра, там сказали, що його наді-слано вже в Харків. Поки поїхала в Харків, а вже його і там немає. Кажуть, треба було, бабо, раніш приїздити, бо вже твого сина по-слали аж у той Нарим...

— То так і не бачили?

— Постояла коло воріт, подивилась на ті страшні стіни муровані, виплакалась та оце їду до Андрійка... До цього їду, а третій, Мак-симко, з думки не йде, бо й до його ж треба, бо й тому горе...

— А де ж, бабо, цей уже твій Максимко?

— А Максимка посадили в Києві.

— Теж у тюрму?

— В тюрму ж — не куди.

Збоку сидить панок, перснями грається. Чмихає носом, вер-титься на місці, не всидить... Далі не втерпів:

— Добре ж учила, бабо, синів, що одного й другого в тюрму по-садили. Може, й третій туди б попав, коли б не хворий? Га?

Дивиться на свого сусіду, осміхається. Примовкла жінка, тільки зігнулась, скривилась-скривилась, так ніби він тими словами ко-лючку загородив їй у груди...

Добре і тут нагодилась: із станції прямо на кладовище;..

Скільки золота, золота того сумного, осіннього... Скрізь — поміж хрестами, поміж могилами, по лавочках, навіть на пам'ятниках і хрестах... На кладовищі од його аж сяє... Коли вперше глянеш на це море жовтого листу, зразу аж серце стенеться: на мить помрі-ється обмареним очам, що то повно скрізь весняного сонця, його золотого, гарячого проміння. А глянеш удруге — і серце заніє: не-ма сонця — то золота печаль. Сум...

Над свіжою могилою — молодь, шумить, як зелений сад. Стоїть тихим чаром подих юності. Блиск молодих очей, запальні промо-ви, гомін...

Жінка... сакви на плечах. Марна...

Плаче.

Оступили:

— Що таке? Хто ви, бабусю?

— Ох, діточки мої, та це ж мого Андрійка ви тут поховали!

Зашуміли:

— Мати! Мати!

Дали виплакаться. Розпитували, далі почали про сина розпові-дати: один поспішає розповісти перед другим.

— А чи знаєте, бабусю, що у вашого Андрійка був талант?

Зводить на їх заплакані зацікавлені очі:

— Як се, діти, талант?

Пояснили:

— Маляр був би з його людям на диво та на радість.

Розмовляли, розважали, поки й сонце зайшло.

— Ходімо, бабусю, з нами, ми вас переночуємо.

Затурбувалась:

— Ні, ні. Оставьте мене, діти, тут.

Не домагались... Тихо-тихо розійшлись, залишивши стару у си-на в гостях одну.

Так і просиділа над свіжою могилою всю ніч, при зорях розмо-вляючи з сином. Припадала головою до могили, питала:

— Чи ти оце чуєш, сину, що я говорю до тебе?

А як почало видніти, умилаь росою, пішла до базару, питається-ся:

— Де б я тут найнялась хати мазать або води носити?

Київ... По бульвару плентає, як нічна тінь серед білої днини, стара жінка. Коло личаків — курява, як димок,— всилу ноги пересу-ває. Чи невидюща, чи на ноги недужа. На плечах — сакви, в руках — костур. Спинилася коло лавочки, де веселою юрмою сиділа мо-лодь. Дивиться на юнаків, хоче щось спитати — очі засвітять щи-рістю та й знову погаснуть — боїться.

Помітили. Привітно:

— А що вам, бабусю?

Губи ворушаться — щось каже — не чути.

— Голосніше, бабусю, не чуємо!

Підійшла ближче:

— Скажіть, будьте ласкаві, де у вас тюрма пересильна?

— Далі. Отам-отам! Бачите оті тополі, так за ними: Одві-
дувать когось ідете?

— Максимка, сина... Іду та й не знаю, як мені туди
доступити. Кажуть, що, може, й не пустять.

— Під слідством?

— Еге ж, еге — під слідством.

— То, мабуть, таки й не пустять.

— Радили прохати начальників, може, зглянуться, що я
стара та дуже здалека.

— А звідкіля ж ви, бабусю?

— Ох, сяду я, діти, коло вас та трохи спочину.

Сіла на лавочку.

— Здалека я, діти, дуже здалека: може, чули, є там село...

А незабаром вже розповідала і про дочку, і про Петра, і про Ма-ксима. А надто про того Андрійка. Все пригадала. Згадала і те, як лежав недужий колись, вернувшись з Криму, кавуна забажав.

— Дуже любив їх він змалку. Скривився: "Так оце б я, мамо, ка-вунця з'їв, так з'їв..."

А в неї лежав у скрині срібний карбованець — збиралася восени хату крити,— пожаліла не купила.

Зітхнула, похитала гірко головою:

— Кажуть: талант... Гіркий, сину, був твій талант.

Витирає очі полою.

— Сину мій безталанний, та коли б же я була знала, що ти ще й людям будеш до чогось гідний, то я б тії й останньої ночі недоси-пала та тії людям мітки пряла...

Оточили, слухають, як води в рот понабирали. Очі дедалі смут-ніють, обличчя темніють, ніби в хмару зайшли.

Хтось зітхає з глибини:

— Погостювала бабуся в дітей.

— Отож такі гості: з дочкою в чужому наговорилась степу, а в сина насиділась на могилі. Не знаю, як пощастить тут... Ох!..

Задумалась.

Кинулась — бере сакви на плечі.

— Піду я вже. Коли не пустять, то хоч подачу, може, приймуть. Купила груш, сливок трохи, булочку... Треба б чогось кращого, так грошей обмаль. І то мусила заробляти найнялася хату мазати... У місті, у євреїв...

На хвилину спинилась, і в очах пролинула якась хмарка. Зітхнула, похитала головою:

— Отам іще життя! Тії бідні діти, як бур'ян ростуть. Та в чиряках, та в болячках, та нестрижені, та замурзані. Я вже сама їх і помила, і постригла, і ліків їм дістала. "Дивись,— кажу,— Хайко,— це до мате-рі,— щоб ти мені отак і отак робила!" А то народить — народила, та й покидала, як щенята...

— Прощавайте, діти... Спасибі за раду.

Грати...

Повно їх нагнали, повно — сісти немає де. Всі молоді, як зелений ліс. Гомін, співи — ніби на свято зібрались. Стелять собі шлях да-лекий:

Куди вони йдуть,

Там бори гудуть...

А один молоденький, безусий — зовсім дитина, з "Кобзарем" у руці, як із молитовником, все коло вікна отирається. З ранку до вечора. Все йому цікаво, що там на вільному діється світі: дядько на возі і чиясь коза...

Кличе:

— Товариші, а подивіться, що воно за жінка сидить проти наших вікон. І вчора цілий день сиділа, і сьогодні сидить. Сидить та все на вікна позирає.

Один по одному — стовпились коло вікна, крадькома вигляда-ють за ґрати, гомонять:

— Бідна бабуся — певно, десь до сина примандрувала!

— Та, видко, й не зблизька — одіж якась незнакома.

Почали вгадувати: один каже — так ходять на Волині, другий — понад Десною.

— Буханчика з калиною привезла, сердешна, синові,— жаліє жва-вий хлопчик.

Максим лежав на нарах. Снілась йому сю ніч хата під ясенами і півники в городчику, і брат Андрій — вже не хворий, веселий-веселий, радісний, як тільки малим бував... Цілий день, як обма-рений, ходив, думав про долю, що розігнала їх по чужинах...

Почув розмову, устав, підійшов до гурту. Визирнув і собі через плечі у ґрати... Думає: такі свитки носять і в нашому селі. Нагнув-ся, придивляється. Далі зразу — одного в один бік, другого в дру-гий, мовчки порозпихав товаришів, прожогом рвонувся до вікна. Очі заблищали, сам загорівся, серце билось, аж збоку було чути. Продерся до ґрат, тикається лицем то в одну дірку, то в другу, да-лі лицем до холодного ґратища як прикипів.

Крикнув на всі груди:

— Мамо!..

Всі аж кинулись од його.

— Мамо Ковалихо!

Жінка на шляху здригнула, підвела голову, повела очима по ві-кнах. Побачила, схопилась, біжить до стіни. Плутається з саквами, руки вгору підіймає, як крила, мов до ґрат летить зривається. Щось говорить — не чути.

Мов із гнізда чорний крук стрибнув їй назустріч. Навперейми руки розставляє. Стала, благає, кланяється, руку до серця кладе.

Наставляє проти грудей багнета.

— Мамо! Тікайте од його, то скажена собака!

Не чує: нагинається, ловить його руку цілувати.

Люто шарпонув її за плече, повернув до себе спиною, турнув
межи плечі кулачищем.

Упала лицем на шлях, аж сорочка блиснула. Покотились
сакви, посипалось із саков: хлібець, полотняна сорочка, кілька
грушок...

Із-за ґрат, як грім:

— Шкура! Гадюка! Буде правда на вас, на катів, буде суд!

Тремтять ґрати.

Знову хатина між ясенами. Коло хати — пустиня, все
позароста-ло бур'яном. Обійшла город, подвір'я — вертається
знову до хати.

В хаті вже дівер. Стоїть коло стіни, з гвіздком у руці. Очі
горять, як у вовка, сам аж тремтить... гвіздком на портрет
націлюється...

Скрикнула:

— Що ти хочеш робити? — вхопила за руку.

— Пусти! Я йому, острожникові, очі повиколю! Це ж він
дітей твоїх занапастив, це ж вони пішли його слідами до своєї
погибелі.

Рветься до стіни. Одіпхнула, стала між ним і стіною.

— Се, брате, дурне! Порядкуй у своїй хаті, а не в мене. Аж
зади-халась.

Співали півні.

Одні й другі — сидить мати, як сиділа.

А вітри гудуть...

Вітри будуть, а ясени риплять, а матері дрімається...

Затріщав каганець — гасне.

Глибоко-глибоко зітхнула, підвелась, налагодила гніт.

Стала посеред хати, на того селяка, що на стіні, очі зводить...

Не: любить його дівер. Боїться. Все збирається колись порізати або спалити, а стара звикла до його, як до живої душі в хаті, мов-би поріднилася з ним.

Підійшла до малюнка, обсмикала рушник, краще квіти порів-няла, починає говорити до його стиха:

— Скажи, сумний, скажи, невеселий, ще й нерадісний: куди мої діти позаводив? Де мені їх шукати? Куди листи слати?

Витерла сльози, зітхнула.

— Як то в тій пісні співається:

Писала листи ніченьками,

А печатувала слізеньками,

А пересилала тими буйними вітроньками...

Чи так, сумний?

Мовчить, невеселий, мов із заліза кований, не гляне, бровою не поведе — твердий як криця. Тільки з думного чола, як огнем, па-шить, та ще причувається: ніби потаємки гуде в старій хатині бу-нтар — золотий дзвін:

І буде правда на землі!..

Повинна бути, бо сонце стане

І оскверненну землю спалить...